

DR. KÓKAI SÁNDOR

kokai.sandor@nye.hu
intézetigazgató, főiskolai tanár (Nyíregyházi Egyetem)

Tájhasználat és antropogén tájformálás Mezőhegyesen (1784–1918)

Land use and anthropogenic landscape shaping in Mezőhegyes
(1784–1918)

ABSTRACT

Based on the development nodes of the past two and a half centuries, not only the process of landscape use and environmental management and the stages of anthropogenic landscape formation can be traced, but also changes in the local, horizontal and vertical extent of the built environment. The situation of the Mlnes estate in Mezőhegyes was peculiar, because military political reasons played a decisive role in its establishment, which overrode the general economic standard of the era and sometimes the financial realities as well.

The complex economy and management of the stud farm was organized and implemented based on the innovative ideas of each era. State supervision ensured above-average economic standards in both animal husbandry and crop cultivation, and what was most important for all of this: money, working capital. In the feudal Hungarian environment, this capitalist large-scale agricultural enterprise was not only attractive, but also set an example and was an innovation center for both large and small landowners in the surrounding settlements. This role and function of Ménesbirtok has remained until today, but the centers of gravity have changed markedly, and one of the effects of this is the change in landscape use and landscape management. The Mezőhegyes wasteland transformed into a cultural landscape is one of the greatest success stories in the Carpathian Basin of the complex relationship system and influencing factors of anthropogenic landscape shaping – the combination of landscape change and environmental management.

KEYWORDS

historical geography, State Studfarm in Mezőhegyes, landscape use, landscape design

DOI 10.14232/belv.2024.3.1

<https://doi.org/10.14232/belv.2024.3.1>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Kókai Sándor (2024): Tájhasználat és antropogén tájformálás Mezőhegyesen (1784–1918). *Belvedere Meridionale* vol. 36. no. 3. pp 5–24.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A természeti tényezők és a mindenkor megtelepült ember kapcsolata az elmúlt évszázadokban, a dél-alföldi régióban is sajátosan alakult, amelynek egyik sarokpontja mindig az volt, hogy milyen mértékben álltak rendelkezésre az emberi erőforrások a természeti adottságok és körülmények hasznosítására. A Mezőhegyesi Császári és Királyi Ménesbirtok megalakításakor a humán erőforrások és a hozzájuk kapcsolódó épített környezet gyakorlatilag hiányzott. Mindez ténylegesen azt jelentette, hogy – a terület néhány lakóházán kívül – az Udvari Kamara által bérbe adott pusztát vagy annak egy részét természetes legelőként hasznosították. A füves pusztát gazdag takarmányellátással kecsgetették, s jelentős állattartó képességet feltételezett e természetes takarmánybázison. Erdélyi Mihály néhány évtizeddel később azt írta a mezőhegyesi pusztáról, hogy rajta a festő buzér és a csülleng vadon is egész embermagasságra megnő.¹

Ez volt az a földrajzi környezet, azaz az az elrugaskodási állapot, ahonnan a modernkori Mezőhegyes társadalmi-gazdasági fejlődési íve elindult. Az elmúlt közel két és fél évszázad fejlődési csomópontjai alapján nemcsak a tájhasználat és a környezetgazdálkodás folyamata, s az antropogén tájformálás szakaszai követhetők nyomon, hanem az épített környezet lokális, horizontális és vertikális kiterjedésének változásai is. A kultúrtájja varázsolt mezőhegyesi pusztát az antropogén tájformálás – a tájváltozás és környezetgazdálkodás együttese – komplex kapcsolatrendszerének és hatótényezőinek egyik legnagyobb sikerétörténete a Kárpát-medencében. A siker azonban mindig több tényezős, melynek egyik eleme, hogy a ménesbirtok mindenkor vezetője folyamatos modernizációval és innovációval úgy hajtotta végre a gazdálkodási struktúraváltásokat, hogy a régi formációkból megszüntetve megőrizte a tradicionalitás egy-egy meghatározó elemét is.

E tanulmányban a 18. század végétől a 20. század elejéig – állapotrajzok segítségével, eltérő időkeresztmetszetekben az előzményeket is összefoglalva – elemzem a tájváltozásra, a

¹ ERDÉLYI 1827. 18.

tájhasználatra és a gazdálkodás szerkezetére ható legfontosabb folyamatokat, érintve a ménesbirtok fejlődésének néhány fontos történeti elemét is. A mikrorégió horizontális és vertikális tájszerkezet-változásának elemzésével párhuzamosan – a komplex tájszemlélet alkalmazásával – történeti földrajzi aspektusú tájtörténeti és történeti ökológiai tájhasznosítási elemzés készül. A természeti és antropogén hatótényezők közül az utóbbira helyeződik a hangsúly, s ezen belül a tájhasználati módok és a tájhasználati térstruktúra (tájszerkezeti rekonstrukció) változásai kerülnek előtérbe.

A MÉNESBIRTOK ELHELYEZKEDÉSE ÉS GAZDASÁGI JELENTŐSÉGE

Közismert, hogy Csekonics József elképzeléseit és javaslatait az Udvari Haditanács is jóváhagyta és II. József császár 1784. december 20-i rendeletében megalapította a Mezőhegyesi Császári és Királyi Ménest.² Az uralkodó a mezőhegyesi ménestelep felállításával és működtetésével Csekonics kapitányt bízta meg és lóartalék-parancsnokká (remont-Commendant) nevezte ki. A ménesbirtok épületeinek települési rendjét az alapításától kezdődően – a fenti érdekeknek mindenkor alárendelten – mérnöki tervek alapján határozták meg, csakúgy, mint a környezetgazdálkodás térbeli rendjét. Ez utóbbi tény azért fontos hangsúlyozni, mert a korábbi táj- és környezethasználathoz képest ez minőségi áttörést jelentett. Mezőhegyes mintagazdaságként jött létre, de nem volt egyedüli, mert az első hazai mintagazdaságokat – például Lilien gróf birtokát Ercsiben, Hunyadi gróf birtokát Örményben, József nádor birtokát Alcsúton, Festetics gróf birtokát Keszthelyen vagy Grassalkovich Antal birtokán Gödöllőn – is ekkor hozták létre. Mezőhegyes azonban ezektől annyiban mindenképpen eltérő volt, hogy alapításában katonapolitikai okok játszották a meghatározó szerepet, amelyek felülírták a korszak általános gazdasági színvonalát és olykor a pénzügyi realitásokat is. Mindez nem azt jelentette, hogy számolatlanul dőlt a pénz Mezőhegyesre, hanem azt, hogy a modernizáció és innováció gyorsabban és szélesebb körben valósulhatott meg, s a ménesbirtok viszonylag gyorsan meghatározó és megkerülhetetlen tényezővé vált – a lótenyésztés vonatkozásában – a Habsburg Birodalomban. A kor innovatív elgondolásai alapján szervezték meg és valósították meg a ménesbirtok kiépítését és komplex gazdaságát/gazdálkodását.

A ménesbirtok kül- és belterületéről az első olyan részletes térkép, amely mind az elhelyezkedést, mind a környezetgazdálkodást tekintve pontossága miatt alapvető fontosságú, a Habsburg Birodalom első katonai felmérésének (1782–1785) térképlapjain található. E térképlapokon a „Szálás, zu Mező Hegyes”, a „Szálás, zu Nagy Beregh” és a „Feszkés Szállás” nevet tüntették fel, az ezt körülvevő egyes területek pedig „Pusztá Mező Hegyes”, „Pusztá Nagy Beregh” és „Kovács Pusztá” néven szerepelnek. A térképről nem hiányzik a Száraz-ér sem, s annak partjain ábrázolt erdő-s-nádas területén egy vadászház (Jagerhaus) elnevezést is olvashatunk.

A ménesbirtok kijelölt központját a környező településekkel több alsóbbrendű út kötötte össze. Az országos főútvonal-hálózatból említést érdemel az ún. aradi út Battonya és Tótkomlós közötti szakasza – ez áthaladt a ménesbirtok külterületén –, amely országos jelentőségű kereskedelmi és postaút is volt, s a legrövidebb összeköttetést biztosította Arad és Pest között. Amint a ménesbirtok helyét az előzetes tervek alapján kitűzték, elkezdték a területet bekeríteni, és a tervezett épületeket felépíteni. A körülhatárolt területet Vertics József földmérő 1787-ben

² Az alapításról részletesen lásd MARJANUCZ 2024.

84 részletre osztotta, s itt épültek ki a majorok. A táblák között ún. „triftek”, azaz lófuttatókat hagytak ki, a majorok pedig azt a számot kapták, amelyik táblában felépültek.

A korabeli térképek és jelmagyarázataik azt is egyértelművé teszik, hogy nem szabályos ötszáz-ötszáz katasztrális holdakra osztották a ménesbirtok 39 911 kataszteri hold 855 négy- szögöles területét. A legkisebb a nagy-peregi határrész 59. kerülete (280 hold 100 n-öl), míg a legnagyobb ugyanitt a 44. kerület (550 hold 560 n-öl) volt. A 84 kerületes eredeti felosztás napjainkig fennmaradt, mindazok ellenére, hogy belső igazgatás tekintetében – mint az általam is közölt térképek mutatják – utóbb több változtatást is végrehajtottak. Fontos mérföldkő volt, hogy 1789. március 20-án II. József vásárjoggal ruházta fel Mezőhegyest, s évente kétszer, április elsején és október elsején vagy az azt követő napon lehetett az országos vásárt megtartani. Mezőhegyes állatvásárai – igen rövid idő alatt – országos és regionális jelentőségűvé váltak.

A ménesbirtokot Magda Pál 1819-ben megjelent művében az alábbiak szerint írta le: „*Mező Hegyesi pusztán van ama jeles, és egész Európában híres ménes, mellyben 500 ember (többnyire Katonák) ügyel a lónemesítésre és tenyésztésre. Ékeskedik nagy és szép épületekkel, s tágas gyönyörű kertekkel*”.³ Másutt arról ír, hogy „*Szép példát adnak a’ Tzanádiaknak a’ gyümölcs termesztésére és nemesítésére a’ Mező Hegyesi Katona Tisztek, a’ kiknek ritka szépségű kertjeikben több esztendő előtt már 100 neme találtatott az almának, és a Reménység fokáról (Afrikából) ide plántált szőlő ’s több más különös jóságú és nagy ritkaságú gyümölcsök*”.⁴ Fényes Elek 1839-ben megjelent országleírásában szintén a birtok rendezettségét emelte ki: „*Mezőhegyesnek felső részét, melly a’ ménes-osztályt, az ahhoz tartozó épületekkel foglalja magában, az alsó részszel, hol a gazdasági osztály áll, egy hosszú, és szép fasor köti össze. Van Itt egy nagy kert, mellyben részint veteményes, részint gyümölcsös szakaszok, részint angol ízlésű ültetvények gyönyörködtetik a’ szemet, s mellyben egy kávéházat is láthatni. Ünnepi és vasárnapi napokon a’ szomszéd környékből mindenféle élelem hozatik ide, ’s ekkor Mezőhegyes egy csinos városka képét ölti magára*”.⁵

A korabeli jellemzések még hosszasan folytathatók lennének, az azonban mindenképpen fontos, hogy Mezőhegyes kedvezőbb helyzetben volt, mint a környezetében lévő települések (pl. Nagylak, Battonya, Csanádpalota), azáltal, hogy kamarai birtok volt, s speciális célra telepítették. Érdemes az ebből fakadó különbségeket és előnyöket számba venni:

- A telepítés alapja a gazdasági szféra volt, ami a többi szféra (társadalmi, infrastruktúrális stb.) fejlődését is generálta⁶.
- A ménesbirtok régióban betöltött vezető szerepe és kisugárzási hatása mind az állattenyésztésben, mind a növénytermesztésben rövid idő alatt kitapinthatóvá vált, melyet a fent említett korabeli országleírások és visszaemlékezések is kiemelnek.
- Paradox módon, akkor váltak a ménesbirtoki majorok a fejlődés letéteményesévé, amikor mindez még a dunántúli nagybirtokosok majorságaira sem volt jellemző. Az állami felügyelet mind az állattenyésztésben, mind a növénytermesztésben biztosította az átlag feletti gazdasági színvonalat, és ami a legfontosabb volt mindehhez: a pénzt, a működő tőkét. A felvilágosult abszolútizmus és a merkantilista gazdaságpolitika alapelveit

³ MAGDA 1819. 477.

⁴ Uo. 474.

⁵ FÉNYES 1839. 152–153.

⁶ BECSEI 1993. 194.

magáévá tevő bécsi Udvari Kamarának ebben is úttörő szerepe volt, s nem csak a mezőhegyesi ménesbirtokon. Klasszikus példája mindez annak is, hogy a gazdasági reformok hamarabb kezdődnek, mint a politikaiak.

- A majorok önállóságra ritkán jutottak – különösen az Alföldön –, s ez alól képez kivételt Mezőhegyes⁷. Mindezt az a gazdasági felismerés is mozgatta, hogy a lótenyésztéshez a major volt a legmegfelelőbb gazdálkodási és települési forma. A majorok Mezőhegyesen így tudtak hozzájárulni a település prosperitásához és a rendezett településkép (szabályos alaprajz, fasorok az utak mentén, modern gazdasági épületek stb.) meghonosításához. E tradicionális településkép egy-egy elemével napjainkig találkozhatunk Mezőhegyesen.
- A ménesbirtok területi kiterjedése, az egyes kerületek és a majorok körül elhelyezkedő területek nagysága eleve kizárta a földterületek további aprózódását, rákényszerítve a birtok mindenkori gazdasági vezetését a több száz holdas táblák egységes megművelésére, s a korszerű és nem utolsó sorban hatékony gazdálkodásra, illetve a humán erőforrás hasznosítására. Ilyen értelemben amerikai típusú kapitalista mezőgazdasági nagyüzem jött létre, melynek első letéteményesei az egyes épületek is lehettek (zabsilók, a kijelölt majorokban a ménes-istállók stb.), korszerű tenyésztési és terménytárolási feltételeket biztosítva.
- E tőkés mezőgazdasági nagyüzem a feudális magyarországi környezetben nem csak vonzerőt jelentett, hanem mintát adott és innovációs centrum volt a környező települések nagy- és kisbirtokosai számára egyaránt.

A MÉNESBIRTOK TÁJHASZNÁLATA ÉS KÖRNYEZETGAZDÁLKODÁSA A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A természeti tényezők alapvetően befolyásolták az antropogén tájhasználati módok és a tájhasználati térstruktúrák lehetőségeit. Az Alföldön és a szűkebb régióban a török hódoltság idején elpusztult települések egy része a 18. században újraéledt, s lakóik az agroökológiai feltételeknek megfelelően formálták határhasználati rendszerüket. A korabeli térképek és leírások egyaránt azt erősítik meg, hogy a Csanád-aradi-háton és a ménesbirtok szűkebb környezetében is két tájtypus alakult ki, ahol a tájhasználati módok meghatározták a komplex környezetgazdálkodás térstruktúráját. Az első katonai térképfelmérés szelvényein azt is láthatjuk, hogy a sziget-szerűen vagy sávokban elhelyezkedő kultúr-puszták és kultúr-mezősegek a települések közti térben ekkor még nem kapcsolódtak össze.

1. A települések döntően a lösszel borított térszíneken helyezkedtek el és lakóik polikultúrás gazdálkodást folytattak. A feltört gyepeken és irtványföldeken kiterjedtebb szántóterületeket is találunk, azonban domináns tájjelemek a külterjes állattenyésztés által hasznosított rét- és legelőterületek voltak.
2. A településektől távolabbi – általában kincstári tulajdonban maradt – pusztai területeken a ritka megtelepedés, a külterjes legeltető állattartás és a foltszerűen, de alárendelten jelen lévő földművelés voltak a meghatározó antropogén tájjelemek. Ez azt is jelenti,

⁷ BELUSZKY 2001. 213.

hogy e területek döntően természetközeli állapotú tájak maradtak, ahol sem állandó települések, sem intenzívebb gazdálkodással jellemezhető nagyobb antropogén kultúrtáj foltok (szántók, rétek és kaszálók stb.) még nem alakultak ki. Az állattenyésztés külterjes, olykor félnomád formái hosszú ideig – a 18. század végéig biztosan – tovább éltek. A fátlanság és a gyepföldek dominanciája az első katonai térképfelmérés szelvényein is jól kirajzolódik, s valószínű, hogy éppen ekkor, az 1780-es években érték el a maximumukat.

A fenti környezetgazdálkodási térstruktúrába alakították ki a ménésbirtok gazdálkodási területét, amely két tájtípusra (Mezőhegyesi-hát, Mezőhegyesi-sík) terjedt ki, hasznosítva e tájak eltérő, de egymást jól kiegészítő természeti erőforrásait. A szántógazdálkodás e pusztákon gyakorlatilag hiányzott, s a ménésbirtok tágabb környezetében is a rétgazdálkodás és legelőhasználat dominanciája rajzolódik ki. Ez a ménésbirtok területére azért is igaz volt, mert közismert, hogy Csekonics is ezt a lótenyésztési formát preferálta. Ezek az eltérő életföldrajzi feltételek alakították a tájhasználatot és a település határstruktúráját az első évtizedekben (*1. térkép*). Mindezek figyelembevételével szükséges értékelnünk a kultúrtáj-teremtés, az antropogén tájformálás, s mindezek részeként a település alapszerkezetének kialakítását és fejlesztését.

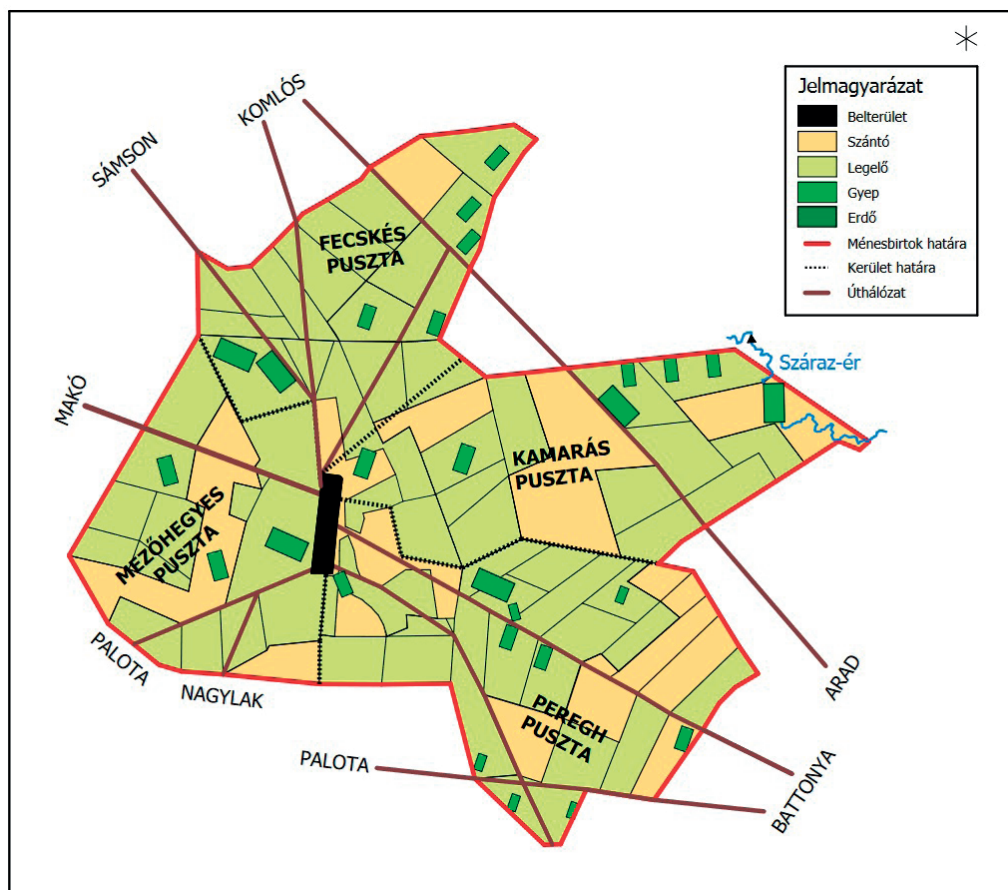
A tájhasználat 19. századi változásainak áttekintéséhez a korabeli térképek bőségesen állnak rendelkezésünkre, ami a ménésbirtok stratégiai fontosságával is magyarázható. Mindazok ellenére, hogy egy-két évtizedenként újabb és újabb térképek készültek a tájhasználatról, az egyes gazdálkodási-művelési módok számszerűsített adatai (rét, legelő, erdő területek kiterjedése, általános nagysága stb.) sajnos csak töredékesen állnak rendelkezésünkre (*1. táblázat*).

Év	szántó	rét	legelő	erdő	egyéb	Összesen
	katasztrális hold (= 1100 öl)					
1807	1650	8250	1-7 200	na.	na.	42 000
1829	39691			607	na.	40 298
1841	15 074	na.	na.	na.	na.	na.
katasztrális hold (= 1600 öl)						
1870	16 339	4612	3572	1538	1839	27 900
1895	23 049	815	3560	1574	1192	30 190
1909	25 267	505	1059	1464	1899	30 193

1. táblázat A ménésbirtok területének megoszlása művelési áganként (1807–1909)⁸

⁸ A táblázat forrásai: 1807: TÓTH 2016. I. 33.; 1829: *A mezőhegyesi katonai ménestelep térképe 1829-ben*; 1841: *Mezőhegyes és környékének mezőgazdasági térképe – az egyes termények vetésterületének feltüntetésével* 1841; 1870: MARIANUCZ 2024. 97–98.; 1895: *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája* 1897. 530.; 1909: *Csanád vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme* 1914. 115.

1. térkép. A ménésbirtok területhasználati struktúrája (1829)⁹

A 1. térkép alapján is érzékelhető, hogy az intenzíven hasznosított területek (szántók, rétek, kertek stb.) 1829-ben is alárendelt szerepet játszottak. Azonban csak idő kérdése volt, hogy a szántógazdálkodás térhódítása is meginduljon, amely gazdálkodási értelemben viharos gyorsasággal – egy generáció alatt – teret nyert (lásd 1. táblázat), s bizonyította szükségességét és létjogosultságát az állattenyésztés biztos takarmánybázisának megteremtését tekintve is. Az eredeti – 1829-ben német nyelven megjelent – térkép jelmagyarázata felsorolja az egyes táblák és kerületek kiterjedését. Szintén megtudhatjuk a telepített erdők szerepét (Waldanlage, azaz erdei létesítmények, Unterstande, azaz menedékek stb.) például a szilaj lótenyésztésben, illetve a telepített erdők nagyságát is, megadva a telepítés időpontját és a meghatározó fafajtaikat. A korabeli viszonyok ismeretében természetes, hogy a külterjes nagyállattartásban az erdő szerepe kiemelkedően fontos volt. Nem csak a takarmányozásban játszott szerepet, hanem téli–nyári menedékhelyként is szolgált (nyári vihar esetén, illetve a rekkenő hőségben itt delelt a ménés).

⁹ *Plan der Puszten des Militair, Gestüttes zu Mezőhegyes.* <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/35601/> alapján rajzolta Sallai Róbert.

Az 1815–1828 közötti erdőtelepítés során 15 kisebb-nagyobb erdőfoltot és erdősávot ültettek be zömmel kőrislevelű juharral vagy más néven zöldjuharral, részben pedig nyárfával és kőrisrel, alárendelten szillel, platánnal és eperfával. Ezek összterülete 1828-ban 607 csanádi katasztrális holdat tett ki (2. táblázat).

Kerület	erdőterület (kat. hold)	Telepített fafélék	Telepítés időpontja
Mezőhegyes és Pereg	58	kőrislevelű juhar, kőris, szil, eper	1825–1826
	32	kőrislevelű juhar, kőris	1827
	13	kőrislevelű juhar, kőris	1826
	13	kőrislevelű juhar, kőris	1827
	13	kőrislevelű juhar	1827
	13	kőrislevelű juhar, kőris	1826
	75	kőrislevelű juhar, kőris, platán, jegénye nyár, juhar, eper	1824–1825
	13	kőrislevelű juhar, kőris	1827
	46	kőrislevelű juhar, szil	1827–1828
	13	kőrislevelű juhar, kőris	1826
	13	kőrislevelű juhar, kőris, szil	1826
Kamarás és Feckés	170	kőrislevelű juhar, kőris, szil, platán, nyár, eper, fűz	1825–1828
	28	nyár	1828
	32	szil, kőris, nyár	1815–1819
	75	kőrislevelű juhar	na.
Összesen	607	-	-

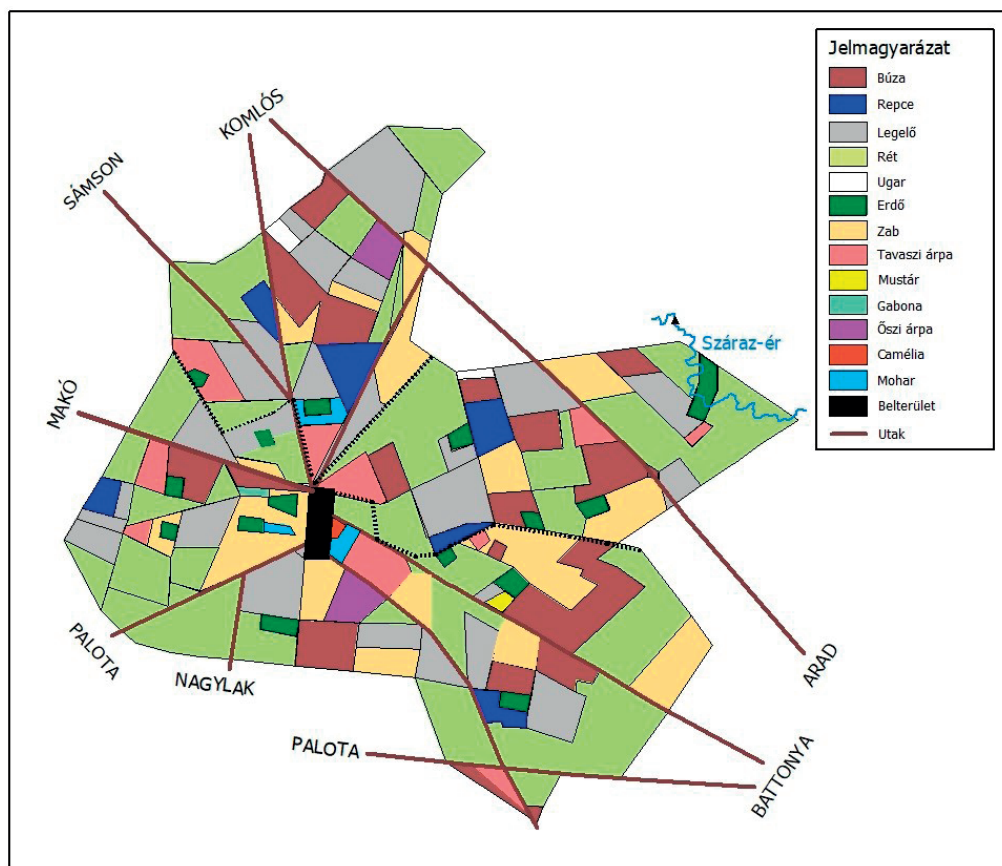
2. táblázat *A ménésbirtok telepített erdői (1815–1828)*¹⁰

A gazdálkodás egy másik korai keresztmetszetét egy 1841-ben készült művelésági (tájhasználati) térkép mutatja (2. térkép). Mindez számunkra olyan egyedülálló lehetőséget teremt,

¹⁰ *Plan der Puszten des Militair, Gestüttes zu Mezőhegyes.* [G I h 418]
<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/35601/> alapján szerkesztette a szerző.

amely alapján a környezetgazdálkodás legfontosabb adatai bemutatathatók és értékelhetők. E térkép nem csak vizuálisan jeleníti meg az egyes kerületek tájhasználatát, hanem táblázatban is összegzi a legfontosabb természetett növényeket és tájhasználati elemeket (3. táblázat). Az 1830-as években Boxberg Frigyes javaslatára folyamatosan növelték a természetendő takarmánynövények számát. A korábbiak (árpa, zab stb.) mellett megjelent egy napjainkig meghatározó szemtermést adó új takarmánynövény, amelyet 1843-ban már biztosan vetettek: a kukorica. A térkép igazi értékét a jelmagyarázata adja, amely nemcsak a sokszínű takarmánynövény termelés állapotrajza, hanem ezek területi kiterjedésének adatokkal alátámasztott értékeit is tartalmazza (3. táblázat). Különleges értékét az is növeli, hogy a szántóterületek természetett növényeire részletesen felsorolja. Nem csak azt tudjuk meg, hogy a szántó 1807 óta több mint kilencszeresére emelkedett, hanem azt is, hogy a zab és árpatermesztés elsődlegessége mellett megjelent például a mohar, a mustár, a repace és a camélia (Leindotter) is. A gyepföldek területének nagyságát nem ismerjük, de a táblázat alapjául szolgáló 2. térkép minden esetben jelzésekkel elkülöníti azokat.

2. térkép A ménesbirtok területhasználati struktúrája (1841)¹¹

¹¹ <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/11035/> alapján rajzolta Sallai Róbert.

Művelési ágak és termények		csanádi hold (1100 n-öl)
Szántó	Búza	5496
	Gabona	20
	Repce	425
	Őszi árpa	1333
	Tavaszi árpa	1648
	Zab	4966
	Mustár	24
	Camélia	74
	Mohar	342
Ugar		746
Összesen		15 074
Gyepföldek	Szénatermő helyek	na
	- újabb vetés	na
	- régebbi vetés	na
	- parlag	na
	- idősebb rétek/ösgyepék	na
Erdő		na

3. táblázat A művelési ágak részesedése a mezőgazdasági földalapról (1841)¹²

A környezet átalakítás és ezzel párhuzamosan az extenzív gazdálkodásról az intenzív gazdálkodásra történő átállás folyamatának lépései mind kronologikusan,¹³ mind térstruktúráját tekintve (lásd 1–3. térkép) ismertek, néhány fontos elemét azonban mindenképpen szükséges kiemelni. A természeti környezet átalakításával párhuzamosan jelentős változás ment végbe a ménésbirtok komplex gazdálkodásban is. A gazdálkodás jellegének változását tekintve megállapíthatjuk, hogy

1. A szántógazdálkodás kiteljesedésével párhuzamosan bekövetkezett a takarmánynövények térhódításának folyamata. Csekonics távozása – aki a szilaj ménestartás elkötelezett híve volt – ezt a folyamatot csak felgyorsította. Az 1. táblázat jól mutatja, hogy 1807-ben a szántóterületek mindössze 1650 katasztrális holdat tettek ki. A szántó térhódítása az 1830-as években vett újabb lendületet. Ez elsősorban Boxberg Frigyes őrnagy új lótenyésztési stratégiájának volt köszönhető, aki 1830-tól volt a ménésintézet parancsnoka. Ő ismerte fel, hogy a ménés kiegyensúlyozott és biztos takarmányellátását a takarmánynövények termelésre kell alapozni. Ezért – elsősorban állatgyógyászati és takarmányozási célra, és részben kísérleti jelleggel – egyre több olajos növényt vetettek (2. térkép, 3. táblázat). Az olajos magvak és fehérjenövény-magok, valamint ezek társtermékei (például szárított lucerna, lóhere, baltacim) a téli takarmányozás egyre fontosabb kiegészítő elemeivé váltak.
2. Az egyes növények termesztését tekintve figyelemre méltó változás, hogy 1841-re a búza vetésterülete megelőzte a zabbal bevetett területek nagyságát. A mezőhegyesi határban

¹² <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/11035/> alapján szerkesztette a szerző.

¹³ TÓTH 1986.

- ma is megtalálható ún. zabsilók uralmának korszaka leáldozóban volt. Ezzel párhuzamosan emelkedett az egyéb szemtermést adó takarmánynövények és az olajos magvak termesztése, s csökkent a természetes takarmánybázis (gyep, legelő) jelentősége (2. térkép).
3. Kiemelkedően fontos volt az okszerű rét- és legelőgazdálkodás megjelenése és térhódítása. A rendelkezésre álló gyepterületek intenzív gazdasági hasznosítása a 19. század folyamán kiemelt figyelmet kapott, nemcsak Mezőhegyesen, hanem a történelmi Magyarországon is. Joseph Kail, a birtok gazdasági igazgatója az 1820-as években francia perjéből (Weidelgrass), lucernából (Luzerne), lóheréből (Klee), baltacimból (Esparsette) és csenkeszből (Schwingel) összeállított ún. „füves vetésforgót” vezetett be, ami a ménes nyári tartásának fő alapjává vált.¹⁴ Az ismert takarmánynövényeket a legeltetés függvényében és az évszakok előrehaladtával baltacim- és/vagy lucerna legelőkön történő legeltetéssel egészítették ki. A 3. táblázat adatai jelzik, hogy az ún. ősgyeppek háttérbe szorultak, miként a klasszikus puszták is, s a rét és legelőterületek (szénatermő helyek) egy részét pedig ún. felülvetéssel feljavították.
  4. A közel három évtizedes erdőtelepítés mérlegét egy 1848. évi statisztikai adat jelzi,¹⁵ mely szerint az erdővel borított terület 1182 katasztrális holdat tett ki, ez a ménesbirtok területének mindössze 3,0%-a volt. Az erdőket nagyon tudatosan és tervszerűen telepítették, a nagyobb gyepterületek szélére, ahol a ménes a nyári forróságban ezek árnyékában delett. Az erdők ilyen jellegű szerepére utal, hogy az 1871. évi adatok szerint az 1532 kat. hold területi kiterjedésű erdőkből mindössze 1000–1500 köbláb szerszámfa és 2500-3000 öl tűzifa került kitermelésre évente.¹⁶
  5. Már ekkor is súlyos problémát okozott a rendszeresen fellépő nyári vízhiány, melynek megoldására a Száraz-érből kivezetendő csatornában látták az egyik lehetőséget, mindez azonban egyelőre csak terv maradt.

Fényes Elek 1839-ben megjelent ország-leírásának negyedik kötetében röviden jellemezte a mezőhegyesi ménesbirtokot, kiemelve a környezetgazdálkodás néhány jelentős elemét. Eszerint „A jobb fajta lótenyésztésre szembeötölő sikerrel hatott az egész Európában elhíresedett mezőhegyesi katona-ménés, annyira, hogy itt közembereknél is, kivált a ’magyaroknál és tótoknál szép testállású, szálas lovak szemlélhetők. [...] A gyümölcsfák nemesítésére a mezőhegyesi katona ménés-intézet igen sokat tett, ugyan itt jó példával mentek elő, miképpen kelljen a szemet untató terjedelmes rónaságokat fa csoportokkal, ’s fa sorokkal beültetni. [...] A ’ménlovak török, arab, angol, magyar, erdélyi, és bessarabiai fajból valók, ’s minden esztendőben mintegy 160 hágó csődör adatik, és vitetik-el a ’monarchiának minden részeibe.”¹⁷

Összegezve a ménesbirtok 1784–1848 közötti környezetgazdálkodását, megállapíthatjuk, hogy markáns pozitív változások következtek be. A tájhasználat-változás folyamatát a katonai-gazdasági szükségletek, a népességnövekedés és az agroökonómiai tényezők, illetve a makrogazdasági folyamatok egyaránt kedvező irányba generálták. A gazdálkodás alapágazatát az állattartás és állattenyésztés képezte, a többi művelési ág ennek alárendelten töltötte be szerepét. Az első évtizedekben a súlypontot – a természetes takarmánybázist is jelentő – lőszpusztai

¹⁴ MARJANUCZ 2024. 53–54.

¹⁵ TÓTH 1986. 172.

¹⁶ MIHÓK 1871. 43.

¹⁷ FÉNYES 1839. 144., 145., 153.

gyepföldek (ún. ősgyeppek) képezték, melyekhez csak az 1820-as évektől zárkózott fel a szemtermést adó takarmánynövények termesztése. Az állatállomány alakulását és változását tekintve megállapítható, hogy a ménesbirtok a 19. század közepére eljutott az extenzív állattenyésztés által kiaknázható lehetőségei maximumáig. Az állattenyésztést szervesen kiegészítette a földművelés és az erdőgazdálkodás, kielégítve e két ágazat igaerő szükségletét is. A művelési ágak térbeli rendszerét az agroökológiai tényezők, elsősorban a mikrorelief és a termőtalajok tagolt-sága szerint – több nemzedék egymásra rétegződő munkájával – alakították ki. Az újabb termelési-tenyésztési lépcsőfok megtételére, azaz az intenzív lótenyésztés és -nemesítés, valamint a szántógazdálkodás dominánssá válása, csak a 19. század második felében következett be.

A MÉNESBIRTOK TÁJHASZNÁLATA ÉS KÖRNYEZETGAZDÁLKODÁSA A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A történelmi Magyarország egész területét átfogó településsoros – művelési ágakra és a földjövdelmekre kiterjedő – első statisztikai adatok 1865-ben jelentek meg.¹⁸ Ebből az országos összeírásból is egyértelmű, hogy a mezőhegyesi ménesbirtok tájhasználatához egyre jobban hozzátartozott a szántó- és kertgazdálkodás, míg a rét- és legelőgazdálkodás másodlagos, de fontos tényező maradt. A földalap megoszlását az *1. táblázat* mutatja, mely szerint annak 60,7%-át szántók, 29,1%-át a gyepterületek, 5,5%-át pedig az erdők alkották.

A növénytermesztés súlypontjait tekintve megállapíthatjuk, hogy a 19. század közepére állandósult a legelő és az erdőterületek aránya, hektikusan változott a rétek kiterjedése, ami statisztikai besorolási-felmérési bizonytalanságokból fakad. A szántó további lassú térhódítása mellett érdemes megemlíteni az egyéb kategóriába sorolt területeket is. A különböző időpontokban különböző elnevezéssel illetett egyéb határrészek (hasznavehetetlen, művelésre alkalmatlan, nádas stb.) ugyanis fontos szerepet játszottak a lótenyésztés évszakosan változó ideiglenes színtereiként is. A majorokban felépült ménesistállóknban tartott lóállománynak is szüksége volt szabad területekre, melyekre e területrészek kiválóan alkalmasak.

E korszakban a növénytermesztést az állattenyésztés determinálta, s prioritást a lóállomány szaporítása és genetikai fajtakísérletei határozták meg. Az 1869-ben a magyar állam tulajdonába került mezőhegyesi ménesbirtokról, valamint a kiséri és a bábolnai ménesintézetekről is fennmaradtak a korabeli jelentések és statisztikai összeírások, amely jó alapot biztosítanak a lótenyésztési sajátosságok bemutatására és azok összehasonlítására (*4–6. táblázat*). A lótenyésztés országosan is kitüntetett helyzetét jelzi, hogy a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumban a földműveléssel foglalkozó első ügyosztályon belül a három alosztály egyike a ménesügyi volt. A ménesügyi alosztályhoz tartoztak az országos lótenyésztés emelése céljából felállított állami ménesintézetek és ezekkel egybekötött gazdaságok, a méntelepek és ezek létszámából kialakított fedeztetési állomások, valamint a központi országos – és ez alá rendelt megyei vagy kerületi – lótenyésztési bizottmányok, illetve löverseny ügyek. A lótenyésztési bizottmányok vidéki felállítását különösen szorgalmazta a kormány, mert ezekben látta a lótenyésztés felemelkedését.¹⁹

¹⁸ *Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövdelme 1865.*

¹⁹ GOROVE 1869.

Ménésintézetek és gazdaságok										
Település	Terület	Létszám		Ménéselő			Kanca		Szolgálati lovak	Összesen
		Tiszt	Legénység	Törzsmén	Próbamén	Különböző évjáratú méncsikók	te-nyészkanca	Különböző évjáratú kanca-csikók		
Bábolna	7098	9	382	7	2	135	142	171	37	494
Kisbér	11038	11	569	12	3	93	178	162	28	476
Mezőhegyes	27897	21	1285	27	10	601	606	724	124	2093

4. táblázat A Magyar Királyi Lótenyésztési Intézetek (1870)²⁰

Méntelemek	Tiszt	Legény	Fedeztetési állomás	Ménló	Fedeztetett kancák száma	Bevétel forint
I. Székesfehérvár	11	439	130		10880	40699
- Székesfehérvár				235		
- Öttevény				70		
- Bajna				35		
- Ozora				100		
II. Nagykőrös	14	788	243		21453	65234
- Nagykőrös				150		
- Versec				117		
- Kisszentmiklós				186		
- Baja				130		
III. Sepsiszentgyörgy	8	203	71		7968	17423
- Sepsiszentgyörgy				59		
- Homoród				55		
- Retteg				60		
- Déés				57		
IV. Varasd	5	108	46		3587	4705
- Varasd				66		
- Eszék				52		

5. táblázat Méntelemek Magyarországon (1870)²¹²⁰ MIHÓK 1871. 36–46. adatai alapján szerkesztette a szerző.²¹ Uo.

Az országos adatok alapján egyértelmű, hogy a mezőhegyesi ménesintézet minden tekintetben kiemelkedett a többi közül, például a lóállomány négy-öttszöröse volt a bábolnai és a kispéri intézetekénél, s ugyanez mondható el a méneslő- és kancaállomány vonatkozásában is. A három ménesintézet a hazai lótenyésztés élén állt, ugyanakkor nem öncélúan, hiszen igen jelentős szerepük volt a tenyésztési-hierarchia második lépcsőfokán álló méntelepek kiváló tulajdonságokkal bíró tenyészállományának ellátásában és frissítésében. E méntelepek a lakosság szolgálatában állva, s szigorú tenyésztési feltételeknek megfelelően jelentős szerepet kaptak az ország lóállományának genetikai megújításában is. (4–5. táblázat).

A ménesintézetek és -gazdaságok tevékenysége azonban nemcsak a lótenyésztésre terjedt ki, mivel – a kor követelményeinek megfelelően – az állam igyekezett a szarvasmarha, a juh és a sertés tenyésztésben is meghatározó pozícióba helyezni e gazdaságokat (6. táblázat). Gorove István szerint „*Hogy a kispéri és a bábolnai birtokokon részint kellő trágyakészlet természetes, részint pedig hogy a szükséges jármás ökrök beszerzése kevesebb költséggel járjon egy- és két-éves tinók bevásárlása rendeltetett el, – melyek, mint haszon marha-állomány, addig is némileg pótolni hivatják a rendes gulyát vagy juhászatot – míg az egyik vagy másik rendszeres felállítása iránt intézkedni lesz alkalom*”.²²

Mezőhegyes esetében a szarvasmarha (1861-től tenyésztették) és sertésállomány (1865-től tenyésztették) irreálisan magas számait látjuk, amelyek nem váltották be azokat a reményeket, hogy ezen állatfélék vonatkozásában is meghatározó nemesítési és génállomány javító centrumokká váljanak a ménesintézetek és gazdaságok. Ilyen jellegű törekvések a későbbiekben is előfordultak a ménesintézet gazdaságtörténetében, mint ahogy a gazdaság és a ménesintézet ideiglenes szétválasztása is többször megtörtént. E törekvések kudarca egyértelmű, s visszatekintve az elmúlt 240 évre megállapítható, hogy azok az évtizedek voltak sikeresek, amelyek hosszabb távú és komplex, integrált fejlesztési tervekben és megvalósításukban múltak el.

Gazdaság	Igás és tisztí ló	Szarvasmarha/ ökör	Juh	Sertés
Mezőhegyes	66	1086	-	2252
Bábolna	37	242	-	-
Kispér	60	620	2500	-

6. táblázat A mezőhegyesi, a bábolnai és a kispéri gazdaság állattenyésztése (1870)²³

A fentiek alapján jól látható, hogy nem hagyható figyelmen kívül az a gazdasági háttér sem, amelyre a ménesintézetek alapozódtak, s amellyel szerves szimbiózisban fejlődtek. A ménesintézetek birtokainak nagysága és termelési-gazdálkodási struktúrájának megismerése (7. táblázat) lehetőséget biztosít arra, hogy a mezőhegyesi ménesintézet és gazdaság hazai súlyát és szerepét komplexebben értelmezzük. A ménesbirtokoknak a Földművelésügyi Minisztérium által történő átvétele (1869) alkalmával megállapították, hogy mintaszerű gazdálkodás folyt. Szlávay József jelentése szerint „*az ott uralkodott rend és tisztaság, a nagy szorgalom, sőt szakértelemről tanúbizonyosságot tevő, hazánkban ritkán látható eredménnyel ültetett erdőrészek, faszorok, jól*

²² GOROVE 1869. 13–14.

²³ MIHÓK 1871. 36–46. adatai alapján szerkesztette a szerző

fenntartott utak, erős és a czélnak megfelelő épületek”.²⁴ Szláv e jelentésében megfogalmazza a ménesbirtokok legfontosabb jövőbeli feladatát is: „a ménesek és gulyaosztályok részére szükséges és kellő legelőtértség álljon rendelkezésre, s minthogy a kezelésem alatt lévő ménes- és gulyaanyag az ország ló- és marhatenyésztésének alapját képezi, s ennél fogva mostoha eshetőségeknek kitétetniök nem szabad, e tekintetbeni gondoskodásomnak oly mérvűnek kellett lenni, hogy a legelőterület kedvezőtlen időjárásban is elegendő tápot nyújtson az említett állományoknak, másfelől pedig, hogy a száraz takarmány- és alom-szalma oly mennyiségben állíttassék elő, hogy abból minden birtokon egy egész évi szükséglet lehessen tartalékban, nem kockáztatván soha azt, hogy a tenyészállatok szükséglet szenvedjenek, vagy hogy ennek elkerülésére készpénzen kelljen előteremteni a hiányzó tápszereket”.²⁵

Kiemelkedő jelentőségű, hogy Mezőhegyesen a rétek nagysága ekkor már megelőzte a legelőterületek kiterjedését, miként az is a gazdálkodás színvonalának emelkedését jelezte, hogy ugaron hagyott területek sem voltak, amely a vetésforgó elterjedésének egyik bizonyítéka. A Szláv-féle jelentés szerint „A mezőhegyesi birtok egész területe első osztályú búzaföldnek nevezhető. Rétjei dús és tartalmas szénát termők. A birtok fekvése olyan, hogy majdnem minden része tetszés szerint szántóföldnek vagy rétnak használható, míg a legelők csupán a használatnál fogva nevezhetők azoknak, minthogy esetleg kaszálhatók is [...] Jelenleg a szántóföldek 1/6-a részben trágyázott és takarmánytermő, részben fekete ugar, 2/6 része őszi, 2/6 része tavaszi, 1/6 része pedig kapásnövényre osztott vetésforgásban kezeltetik”.²⁶ A megnövekedett termésmennyiség tárolása viszont a ménesbirtokon is komoly gondot okozott, ezért „elodázhatatlan szükségé vált a legalábbis 200.000 mérő évi gabonatermésnek elhelyezésére megkívántató magtárakról gondoskodni”.²⁷

Gazdaság	Összes terület	Szántó	Rét	Ménesi	Gazdasági	Erdei	Erdők és ültetvények	Épületek és terméketlenek
				legelők				
Mezőhegyes	27897	16943	4607	3506		1532	936	
Bábolna	7098	4441	879	450	363	33	557	375
Kisbér	11038	4646	661	1350		2862	445	

7. táblázat Ménesintézetek és Ménesgazdaságok Magyarországon (1870)²⁸

A vizsgált korszakra jellemző további két teljes művelésági megoszlás és ezen belül a tájhasználat és tájgazdálkodás területi specifikumai az 1895. évi és az 1909. évi országos mezőgazdasági összeírásban található meg (1. táblázat). Az ezzel csaknem egykorú területhasználati térstruktúra (3. térkép) jól kiegészíti és vizuálisan is szemlélteti a korabeli állapotokat.

²⁴ SZLÁVY 1871. 30.

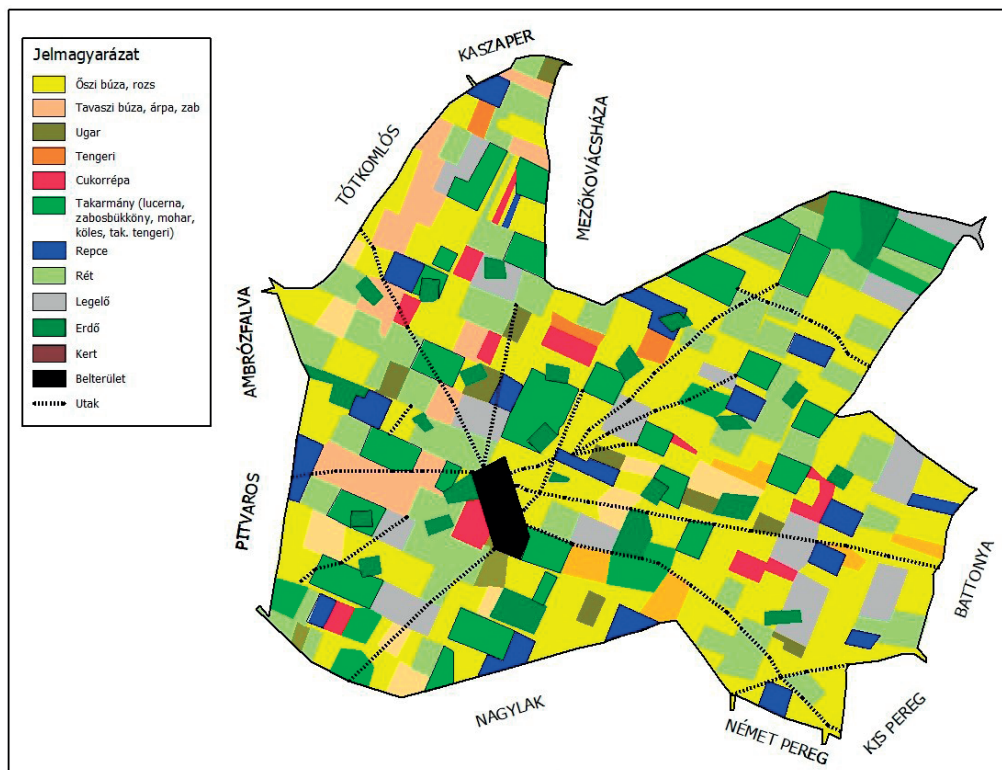
²⁵ Uo. 31.

²⁶ Uo. 39.

²⁷ Uo. 40.

²⁸ MIHÓK 1871. 36–46. adatai alapján szerkesztette a szerző. Megjegyzendő, hogy a mezőhegyesi gazdaság összterületéhez még 373 kat. hold bérlemény, míg a kisbérihez további 2 kat. hold szőlő, 443 kat. hold ugar és 629 kat. hold bérlemény tartozott, mely adatok a táblázatban nem szerepelnek.

3. térkép A ménésbirtok területhasználati struktúrája (1885)²⁹

A vizsgált időszak infrastruktúra- és gazdaságfejlesztésének eredményeként a ménésbirtok lényegszerte, gazdasága és épített környezete is kiemelkedően fejlődött. A szántó-gazdálkodás egy évszázad alatt néhány százalékos értékről a tájhasználat domináns elemévé vált. 1909-ben a ménésbirtok 30 193 kat. holdas területének 93,5%-át az agrárium és az erdészet hasznosította. A művelésági megoszlást tekintve a szántók aránya 83,7%-ra emelkedett, kezdetben a rétek, majd a legelők rovására. Ezzel a szántó területi részaránya elérte (talán túl is lépte) az optimális határait. A rét és legelőterület 1909-re 5,2%-ra csökkent, és jelentősége az állattenyésztésben marginalizálódott. Ugyanekkor a nádas 0,2%-kal, az egyéb (beépített és parlagterület) 6,3%-kal részesedett a terület földalapjából. Az erdőtelepítés, a mezővédő erdsávok létesítése, minőségi cserét is jelentett, például a Száraz-ér menti természetes erdőhöz képest, az erdő területe 1909-re 5,2%-ra emelkedett. Az erdőségek jól beilleszkedtek a ménésbirtok környezetgazdálkodásába.

A századforduló állatállományának általános adatai (8. táblázat) viszont nem érzékeltetik azokat a minőségi tényezőket, amelyek például a loállományban az igazi értéket jelentették. Jó példa erre, hogy Mezőhegyes és Battonya állatállományának statisztikai adatai gyakorlatilag megegyeztek (például Mezőhegyesen 2503 ló, Battonyán 2637 ló), a minőségi különbségek pedig itt és így besimultak a statisztikai adatok tengerébe.

²⁹ *Mezőhegyesi magy[ar] kir[ályi] álladalmi ménésbirtok.* https://maps.hungaricana.hu/hu/OSZKTerkepar/1923/alapjan_rajzolta_Sallai_Robert.

Szarvasmarha állomány			ebből:			
bikaborjú, bika	tehén, üsző	tinó, ökör	magyar erdélyi	mokány	pirostarka	egyéb színes
396	1189	3718	3233	137	1433	495
Lóállomány			Sertés	Juh	Szamár	Bivaly
mén	kanca	herélt				
805	1197	501	9944	5197	85	14

8. táblázat Mezőhegyes állatállománya (1895)³⁰

A ménésbirtok helyét és szerepét a 20. század elejének Magyarországon Podmaniczky Gyula miniszteri tanácsos 1903-ban megjelent munkája alapján foglalhatjuk össze.³¹ Az ország lótenyésztésének magas színvonalát és fejlődését a hat állami ménésintézet (beleértve a gödöllői magyar királyi koronauradalmi ménest is) és a bukin-palánkai állami méncsikótelep, valamint a magánménések és -tenyészetek integrálták és biztosították (9–10. táblázat). A ménésekhez kötődő, kiemelt helyzetű lótenyésztésünk állapotának vázlatos bemutatása megfelelő alapot nyújt ahhoz, hogy a Mezőhegyesi Magyar Királyi Állami Ménés helyét és szerepét reálisan értékeljük. Az állami ménések (5575 ló) és a magánménések és -tenyészetek (36 788 ló) állománya a hazai állomány mennyiségének mindössze 2%-át tette ki, értéke azonban felbecsülhetetlen volt.

Ménések	Törzsmén	Anyakanca	Egyéb (csikók, szabadon járó, használati stb.) lovak	Összesen
Mezőhegyes	30	532	2084	2646
Mezőhegyes gazdasági ménés	-	103	207	310
Bábolna	14	197	565	776
Kisbér	18	268	556	842
Fogaras	7	115	242	364
Kolozs	2	53	85	140
Gödöllő	4	63	100	167
Bukin-palánkai csikótelep	-	-	330	330
Összesen	75	1331	4169	5575

9. táblázat A magyar királyi állami ménések lóállománya (1902)³²

³⁰ A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája 1897 adatai alapján szerkesztette a szerző.

³¹ PODMANICZKY 1903.

³² PODMANICZKY 1903. 58. adatai alapján szerkesztette a szerző. Megjegyzendő, hogy a táblázatban mezőhegyesi tájfajta tenyésztésében fedező ménnek a mezőhegyesi adatoknál nem szerepelnek.

Méntelesposztály	Ide tartozó mén- sek száma	A ménesek teljes lóállománya	Ebből	
			Mén	Anyakanca
Székesfehérvári	40	3241	44	1140
Bábolnai	18	1597	23	556
Nyitrai	14	1138	17	513
Nagyatádi	38	5076	59	1171
Palini	17	1585	24	530
Nagykőrösi	40	2700	37	1008
Verseci	27	2934	33	989
Békéscsabai	33	3507	43	1254
Bajai	20	1815	22	632
Kiskundorozsmai	7	1190	13	447
Eperjesi	6	198	-	74
Debreceni	30	2740	39	900
Turja-remetei	16	1292	18	459
Rimaszombati	16	920	14	327
Szatmárnémeti	32	2500	35	938
Jászberényi	20	1591	29	531
Homoródi	12	579	13	256
Sepsiszentgyörgyi	6	495	4	171
Dési	32	1690	22	533
Összesen	423	36 788	471	13 029

10. táblázat A magán-ménesek és tenyészetek lóállománya (1902)³³

Az 1911. évi állatszámolás alapján Magyarország (Horvát-Szlavónország nélkül) lóállománya 2 001 399 darab volt (1895-ben 1 972 900 darab), jelentős sűrűséggel (7,1 ló/km²), mely értéket csak Németország (8,0 ló/km²) múlta felül. A lakosságszámhoz viszonyítva (110 ló/ezzer fő) a legmagasabb értékkel rendelkezünk Európában. A fő tenyésztési elvek és irányok betartásával a mezőhegyesi magyar királyi állami ménes kiemelkedő jelentőségű lótenyésztő központtá vált (11. táblázat).

Gazdaság	Mén	Anyakanca	összes lóállomány	külső fedezettség
Mezőhegyes	19	546	2100	na.
Bábolna	12	182	732	na.
Kisbér	16	201	694	250-300
Fogarás	8	53	332	na.

11. táblázat A magyar királyi állami ménesek lóállománya (1912)³⁴³³ PODMANICZKY 1903. adatai alapján szerkesztette a szerző.³⁴ PODMANICZKY 1913. adatai alapján szerkesztette a szerző.

ÖSSZEZGÉS

A mezőhegyesi ménésbirtok megalapításával e régió táj- és erőforráshasználata új kihívásokkal gazdagodott. Egyrészt biztosítani kellett a hadsereg számára szükséges lóállományt, amelynek az antropogén tájformálást is alárendelték. Másrészt biztosítani kellett a régió gazdaságainak mindenkori és minőségi igaerő-igényét. A ménésbirtok – e kihívásoknak megfelelően – mintagazdasági és integrátori szerepet töltött be a vizsgált korszakban is. Szerepe és funkciója e tekintetben napjainkig megmaradt, a súlypontok azonban markánsan megváltoztak, s ennek az egyik lenyomata a tájhasználat- és tájgazdálkodás változása is. A mezőgazdaság egymásra rétegződő és együttműködő ágazatai közül az állattenyésztés differenciálódása felgyorsult, megkezdődött a lassú átstrukturálódása, mindez a természeti környezethez történő racionális alkalmazkodás egyik újabb jele volt. A ménésbirtok fejlődéstörténetének egyik legfényesebb időszaka a vizsgált korszak, amihez nagymértékben hozzájárultak azok a szakemberek (Kozma Ferenc, Gluzek Gyula), akik nemcsak munkahelynek tekintették és érezték Mezőhegyest, hanem szakmai kihívásnak és a hely szelleme által megérintve vállaltak teljes sorsközösséget is a ménésbirtokkal.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Nyomtatott források

A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája (1897). Első kötet. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. évi VIII. törvénycikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként. Budapest, Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal kiadása.

Csanád vármegye adóközsegeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után (1914). Budapest, Állami Nyomda.

ERDÉLYI, MICHAEL VON (1827): *Beschreibung der einzelnen Gestüte des österreichischen Kaiserstaates*. Wien, Gedruet und verlegt Carl Gerold.

FÉNYES ELEK (1839): *Magyar országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. Negyedik kötet. Pest, Trattner–Károlyi tulajdona.

MIHÓK SÁNDOR (1871): *A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Magyar Kir. Miniszterium ügyköréhez tartozó hatóságok és közegek MDCCCLXXI-ik évi Tiszti Névtárának I. statisztikai része*. Pest. Tettey Nándor és Társa Nyomdája.

[GOROVE ISTVÁN] (1869): *Jelentés a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszternek az álladalmi lótenyésztési intézetekről*. Pest, Atheneanum Nyomda.

MAGDA PÁL (1819): *Magyar országnak és a' határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statisztikai és geographiai leírása*. Pesten, Trattner János betűivel 's költségével.

Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövédelme (1865). Budán, A magyar kir. egyetemi nyomdából.

PODMANICZKY GYULA (1903): *Magyarország állami és magánmésesei lótenyésztésének kézikönyve*. Budapest, Pallas Rt. Nyomdája.

PODMANICZKY GYULA (1913): *Magyarország lótenyésztésének múltja, jelene és jövője*. Budapest, Pallas Rt. Nyomdája.

[SZLÁVY JÓZSEF] (1871): *Jelentése a Földmivelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszternek az álladalmi lótenyésztési intézetekről*. Pest, Magy. Kir. Államnyomda.

Térképek

A mezőhegyesi katonai ménestelep térképe 1829-ben. *Hungaricana.hu* <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/35601/> (Utolsó letöltés 2024. június 25.)

Mezőhegyes és környékének mezőgazdasági térképe – az egyes termények vetésterületének feltüntetésével (1841) *Hungaricana.hu* <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/11035/> (Utolsó letöltés 2024. június 25.)

Mezőhegyesi Magy[ar] Kir[ályi] Álladalmi Ménesbirtok (1885). *Hungaricana.hu* <https://maps.hungaricana.hu/hu/OSZKTerkeptar/1923/> (Utolsó letöltés 2024. június 25.)

Szakirodalom

BECSEI JÓZSEF (1993): Mezőhegyes településmorfológiai jellemzői. *Földrajzi Értesítő*. XLII. évf. 1–4. sz. 193–223.

BELUSZKY PÁL (2001): *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest–Pécs, Dialóg-Campus Kiadó

DÖVÉNYI ZOLTÁN – MOSOLYGÓ LÁSZLÓ – RAKONCZAI JÁNOS (1976): Természeti és antropogén folyamatok földrajzi vizsgálata a kigyósi pusztá területén. *Földrajzi Értesítő*. XXV. évf. 2–4. sz. 411–416.

KOVÁCS JÁNOS (2000): *Volt egyszer egy cukorgyár*. Mezőhegyes, Városvédők Egyesülete.

MARJANUCZ LÁSZLÓ (2024): *A mezőhegyesi ménesbirtok története (1784–1918)*. Kézirat.

PERNEKI MIHÁLY (1974): Források a mezőhegyesi állami ménesbirtok és község történetéhez. *Levéltári Szemle*. 24. évf. 1. sz. 146–158.

RUISZ GYULA (1888): *A mezőhegyesi állami ménesintézet alapításának története*. Különlenyomat a „Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat értesítője” 1887-diki évfolyamából, Temesvár, [Szerzői kiadás].

SZ. BOZSIK NÓRA (1978): *Mezőhegyes lótenyésztésének története 1785-től 1978-ig*. Mezőhegyes, Mezőhegyesi Állami Gazdaság.

TÓTH ISTVÁN (1986): *Mezőhegyes kétszáz éve*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.

TÓTH ISTVÁN (2016): *Mezőhegyes, szorosabban a mezőhegyesi állami gazdaság története*. I-II. Kézirat. Közzétette Bán Andrásné. [Mezőhegyes, 2016] <https://fliphtml5.com/gyuy/khhu/basic> (Utolsó letöltés: 2024. július 14.)